

Begijnhofkerk

Nonnenstraat 28

Begijnen binnen en buiten de muren

De eerste vermelding van begijnen in Mechelen dateert van 1209, toen ze een huis in de huidige Begijnenstraat betrokken. Vijftig jaar later kregen ze de toelating om zich buiten de stadsmuren te vestigen, aan de grachten tussen de Dijle en de huidige Antwerpsesteenweg. Het Groot Begijnhof op deze 'begijnenweiden' telde in zijn hoogdagen liefst 1500 bewoonsters. De godsdienstoorlogen tijdens de tweede helft van de 16de eeuw maakten een abrupt einde aan de bloei. Uit vrees dat het Groot Begijnhof als uitvalsbasis zou dienen voor de protestanten, werd het in 1578 preventief gesloopt en moesten de begijnen terugkeren naar de binnenstad. Na een tijdelijk verblijf in het Keizershof kregen ze in 1595 de toelating om een nieuw hof op te richten, ditmaal binnen de stadsmuren. Ze kregen daartoe een dun bevolkte wijk aan de stadsrand toegewezen, waar het huidige Groot Begijnhof tot stand kwam.

Een eerste kerk (1595-1628)

Op hun nieuwe hof richtten de begijnen meteen een kerk in voor de dagelijkse misvieringen. Het is nog niet zeker waar deze zich bevond. Vermoedelijk maakten de begijnen gebruik van de kapel van de vroegere refuge van Boudelo in de Nonnenstraat. Deze eerste kerk was wellicht van meet af aan te klein voor de snel groeiende begijnenpopulatie: al in 1616-1617 werd ze vergroot. Tien jaar later bleek deze alweer te klein. In 1626 lieten de begijnen aan aartsbisschop Jacobus Boonen weten dat ze verplicht waren een nieuwe kerk te bouwen, de huidige begijnhofkerk,

die er kwam in de tuin van het vroegere celledoedersklooster.

Een nieuwe kerk met een eigentijds ontwerp

De rekeningen van kerkmeesteres Joanna Backx vermelden in 1628 de eerste betalingen voor de afbraak van het bestaande bedehuis. Op 15 juni 1629 legde aartsbisschop Boonen de eerste steen voor de fundering van de nieuwe kerk, in het bijzijn van het stadsbestuur. Dat met de bouw van de fundamenteën gewacht werd tot na de afbraak van het oude gebouw, doet vermoeden dat de huidige kerk ten minste gedeeltelijk op de plaats van de vorige staat. Hoewel sommigen het ontwerp van de begijnhofkerk aan de jezuïet Pieter Huyssens (1577-1637) toeschrijven, bedankte het bestuur van het begijnhof hem al in september 1630 voor bewezen diensten. Ofwel omdat de plannen niet aan de wensen voldeden, ofwel omdat er zich een persoonlijk conflict voordeed. Meteen daarna richtten de begijnen zich tot Jacques Francquart (1582-1651), hofschilder en -architect van de aartshertogen Albrecht en Isabella. Hij ontving zijn eerste betaling in november 1630 en leidde de bouw van de kerk tot kort voor de inwijding in 1647. Hoewel de Mechelse beeldhouwer-architect Lucas Faydherbe (1617-1697) vaak in verband gebracht wordt met de bouw van de kerk, is het waarschijnlijker dat hij een gedeelte van de interieurinrichting op zich nam.

Vermoedelijk werkte Francquart na zijn aanstelling een volledig nieuw ontwerp uit, rekening houdend met de bestaande fundering. Aan de basis van zijn ontwerp



De Mechelse begijnhofkerk, hier weergegeven door Auguste Van den Eynde (1822-1861), geldt als een typevoorbeeld van de barokke kerkenbouw in onze gewesten.

lag de idee om de Italiaanse - hoofdzakelijk Romeinse - barokvoorbeelden te verzoenen met een streekeigen vormgeving, die niet volledig brak met het verleden. Zo wijkt de voorgevel van de begijnhofkerk met zijn uitgelengde driedelige opstand met superpositie van de drie klassieke ordes af van de horizontaal opgevatte façade van het barokke oervoorbeeld, de Romeinse Il Gesùkerk van Vignola (1568-1576). Ook in het interieur gaan beide bouwwijzen samen. We vinden er zowel italianiserende elementen als de rondboogarcades tussen pijlers met Korinthische pilasters en een gekornist hoofdgestel, als gedrukte kruisribgewelven op brede gordelbogen uit de late gotiek.

Bouw van de kerk (1629-1638)

Hoewel de fundering van de kerk al in 1629 werd aangevat, duurde het nog een jaar voordat 'de eerste steen boven de aarde' werd gelegd. Deze vertraging was vermoedelijk te wijten aan de wisseling van architect. Na de aanstelling van Francquart verlieten de werken erg vlot: op acht jaar tijd

stond de hele kerk onder dak.

In 1631 werd de sokkel voltooid en het jaar nadien waren de buitenmuren al tot op kroonlijsthoogte gevorderd. In 1636 werden de laatste partijen bak- en zandsteen aangekocht; in datzelfde jaar werd vermoedelijk ook de centrale lichtbeuk voltooid. Het jaar daarop werden de houten dakstructuren aangebracht. Eveneens in 1637 plaatste de timmerman de klokkenstoel in de toren. Aangezien de toren later niet meer gewijzigd werd, kunnen we besluiten dat hij toen al zijn huidige hoogte bereikt had. In het voorjaar van 1638, precies tien jaar na de start van de werken, droeg pastoor Dismas Ellewouts de eerste mis op in de nieuwe begijnhofkerk. Die was echter verre van voltooid.

De bouw van de kerk had een enorme investering gevegd, die de middelen van het begijnhofbestuur had uitgeput. Om die reden was alleen het onderste register van de voorgevel met zandsteen bekleed. Bovendien ontbrak het geld voor de inrichting van het gebouw.

Inrichting van de kerk (1638-1647)

Na de ingebruikname van de kerk gaf het begijnhofbestuur voorrang aan de terugbetaling van een gedeelte van de bouwleningen. De kerk werd dan maar ingericht met meubilair uit het oude bedehuis. Pas in 1644, nadat ongeveer een derde van het geleende kapitaal was afgelost, werd de draad weer opgenomen met het plaatsen van de gewelven. Deze werken eindigden in de zomer van 1645 en stonden vermoedelijk nog onder het toezicht van Jacques Franquart, die dat jaar echter chronisch ziek werd.

Het geldgebrek van de bestuursters was nog niet volledig achter de rug. Voor de inrichting waren ze daarom aangewezen op de vrijgevigheid van een aantal vermogende begijnen, die tot nog toe grotendeels anoniem blijven. Dankzij deze begijnen kwamen er rond 1643 tien barokke muurtaartjes tegen de pilasters van de buitenmuren. Volgens onderzoeker Jef Stoffels ontstond rond deze tijd ook het idee om in elke travee van de zijbeuk de muren rond elk venster te behangen met telkens vijf schilderijen rond een bepaald thema. Het duurde lange tijd voordat alle ensembles voltooid waren, maar ze bepaalden tot aan de Franse inval in 1796 in grote mate het interieur van de kerk. Jammer genoeg verdween in de nasleep van deze revolutionaire periode ongeveer twee derde van het volledige schilderijenbestand.

Gezicht op het koor van de begijnhofkerk met de gewelwschilderingen van Antwerpenaar Jan Cossiers en het hoogaltaar dat in 1669 werd besteld bij beeldhouwer Jasper van den Steen.

Afwerking van de kerk onder pastoor Serfranckx (1656-1682)

Bij de inhuldiging van Carolus Serfranckx als nieuwe pastoor in 1651 was het Groot Begijnhof nog volop in uitbreiding. Om de grote instroom van devote dames in goede banen te leiden, werden bijkomende terreinen in de Vrouw Van Mechelenstraat aangekocht en verkaveld. Pas toen deze financiële horde genomen was, konden er opnieuw middelen vrijgemaakt worden voor de kerk. In 1656-1657 werden de twee bovenste registers van de voorgevel, tot dan toe met een bakstenen wachtgevel, bekleed met natuursteen. Pas vanaf dit ogenblik kan het beeld van God de Vader in de geveltop gerealiseerd zijn. Nog geen tien jaar later, in 1665, kwam de voorgevel opnieuw in de steigers te staan. Vermoedelijk was er bij de afwerking van de bovenste registers minderwaardige steen gebruikt, waarvan de slechte delen toen afgekap werden.



Pastoor Servranckx vond er geen graten in om zelf te investeren in de afwerking van de kerk. Op eigen kosten liet hij de Antwerpse schilder Jan Cossiers (1600-1671) drie doeken over de Calvarie aanbrengen in het koorgewelf. Hij bestelde zelf ook de Hemelvaart van Maria van Lucas Franchoy de Jonge, één van de twee schilderijen in het nieuwe hoogaltaar, dat in 1669 was besteld bij Jasper van den Steen. Dezelfde van den Steen, de grote concurrent van Lucas Faydherbe, werd in 1677 ook in de arm genomen toen er nogmaals geïnvesteerd moest worden in de voorgevel. De rekenposten lijken aan te geven dat pas op dat ogenblik het lijstwerk van de geveltop en de vleugelstukken van het tweede register gerealiseerd werden. Vermoedelijk werd toen ook een gedeelte van het reliëf van God de Vader herkap, dat wellicht twintig jaar voordien ook in weinig kwalitatieve steen was uitgevoerd.

De inzet van pastoor Servranckx voor de afwerking van 'zijn' kerk had zijn vruchten afgeworpen: toen hij in juli 1682 overleed, was de begijnhofkerk vrijwel volledig afgewerkt.

Afwerking en onderhoud in de 17de en 18de eeuw

Het kerkinterieur werd in de loop van de 17de en de 18de eeuw verder verfraaid, onder meer met een hoofd- en een zijportaal en met enkele meubelstukken. De nadruk lag echter vooral op het behoud van wat al aanwezig was. Aan zowel het exterieur als het interieur vonden geregeld onderhoudswerken plaats. Af en toe werd er ook gerestaureerd. Zo werd de voorgevel in 1763 nog maar eens in de steigers geplaatst. De grote hoeveelheid aangekochte baksteen doet vermoeden dat deze gedeeltelijk werd heropgebouwd; alleszins werd het reliëf van God de Vader

vakkundig hersteld. Ingrijpende wijzigingen aan de begijnhofkerk kwamen er pas aan het einde van de 19de eeuw.

Pastoor Sandyck (1851-1881) neemt initiatief

De eerste jaren na de aanstelling van pastoor Sandyck gingen alle aandacht en middelen naar de overige eigendommen van de kerkfabriek. Vanaf de jaren 1860 wijdde de man echter zijn verdere leven - en een goed deel van zijn persoonlijk vermogen - aan de verfraaiing van de kerk. Zijn eerste initiatief was de vervanging van de beide zijaltaren door eigentijdse exemplaren. Vervolgens liet hij het volledige kerkinterieur beschilderen in een gedurfde kleurencombinatie, die sinds 1873 het uitzicht van de kerk bepaalt.

Ook vatte hij de plaatsing van de figuratieve glasramen in de zijbeuken aan. In 1884 bestelde hij op eigen kosten het eerste glas-in-loodraam bij de Brugse firma Grossé-De Herde, die ook de overige ramen zou leveren. Door de hoge kostprijs van het glaswerk nam de plaatsing van het volledige ensemble vijftien jaar in beslag, zodat pastoor Sandyck de voltooiing van zijn levenswerk niet meer kon meemaken. De glasramen vormen zowel thematisch als stilistisch een eenheid, wat aantoonde dat er van bij de aanvang een vastgelegd concept werd gevolgd. De zes ramen aan de zuidzijde (zijde preekstoel) stellen taferelen uit het leven van Christus voor. De exemplaren aan de overzijde zijn gewijd aan de drie belangrijkste heiligen die in de kerk werden vereerd: Catharina, Alexius en Ursula.

Na de voltooiing van deze grootschalige werken schakelde de kerkfabriek gedurende een eeuw voornamelijk over op onderhoud. Toen bleek dat echter niet meer voldoende.



Dit glasraam verbeeldt de onthoofding van de Heilige Catharina van Alexandrië, één van de twee patroonheiligen van de kerk. Zoals het opschrift onderaan vermeldt, werd dit kunstwerk in 1896 geschenken door begijn Catharina De Coster. ©Focus-In, Lint

Moeizame start van de buitenrestauratie

In de jaren 1970 werd het duidelijk dat de begijnhofkerk nood had aan een grondige buitenrestauratie. De Mechelse architect Alfons Roose stelde in opdracht van de kerkfabriek een restauratiedossier samen, maar overleed voordat het kon worden uitgevoerd.

In 1995 werden de architecten Johan Van Lysebeth en Erik Verbeeck aangesteld - ditmaal in opdracht van het Mechelse stadsbestuur, dat het bouwheerschap had

overgenomen - om het dossier van architect Roose aan te passen 'aan de huidige inzichten en moderne restauratietechnieken'. Door de omvang van de werken werd beslist de exterieurrestauratie op te splitsen in vier fasen van telkens één gevelvlak. In juni 2000 ontving het stadsbestuur een premie voor de eerste en meest omvangrijke fase: de restauratie van de voorgevel. Vier jaar later, toen enkel de bovenste gevelregisters gerestaureerd waren, bleek het budget opgebruikt. Daarom werd beslist de restauratie van het onderste gedeelte van de voorgevel te betrekken bij de dossiers van de zijgevels.

Meerjarige subsidie-overeenkomst brengt soelaas

Eind 2011 ondertekende Geert Bourgeois, toenmalig minister bevoegd voor onroerend erfgoed, een meerjarige subsidieovereenkomst voor de verdere restauratie van de historische kerken in de Mechelse binnenstad. Dankzij deze overeenkomst is er voor de begijnhofkerk voldoende budget om de buitenrestauratie te voltooien (2014-2017) en om het interieur te restaureren (2017-2021).

In 2012 stelde het stadsbestuur architectenbureau Studio Roma aan als ontwerper voor de afwerking van de buitenrestauratie. De werken werden opgesplitst in twee delen, die weliswaar samen worden uitgevoerd. Het eerste lot omvat de bouwkundige werken aan onder andere de gevels, de daken, het schrijnwerk en het smeedwerk, uitgevoerd door de firma Monument-Vandekerckhove uit Ingelmunster. Het tweede deel betreft de restauratie van het glas in lood en is in handen van aannemer Verstraete-Vanhecke uit Wilrijk. De werken, die alles samen net geen vijf miljoen euro zullen kosten, gingen van start op 20 oktober 2014. Ondertussen gaat de restauratie bijna haar derde jaar in. Hoewel er al heel wat werk is verzet, zal het toch

nog wat voeten in de aarde hebben om de buitenrestauratie tegen eind 2017 te voltooien. De witstenen parementen en de glasramen vormen daarbij de grootste uitdagingen.

Restauratie van de natuursteen

Op de voorgevel na staat de kerk momenteel volledig in de steigers. Na het afkappen van de verweerde gipskorsten werd het natuurstenen parement zacht gereinigd met een rotatie-wervelsysteem. De gevel werd daarbij onder lage druk bestraald met een mengsel van water, lucht en olivine, een olijfgroen mineraal dat minder schadelijk is voor de omgeving dan zand. De draaiende beweging van de straal schuurt de vervulling zachtjes weg, zonder de steen of zijn patine aan te tasten. Vervolgens bepaalde het bouwteam (aannemer, architect en opdrachtgever) voor elke steen van de toren en van de hoge delen van de zijgevels of die al dan niet behouden kon worden.

Een rood kruis beslecht het lot van stenen die zo sterk verweerd zijn dat ze vervangen moeten worden. Voor elke nieuwe steen stelt de aannemer een plan en een fiche samen. Na de goedkeuring door de architect wordt die dan machinaal gezaagd en gefreesd in de steenkapperij. Een steenhouwer bekapt nog wel de zichtbare delen in het atelier en doet eventuele aanpassingen op de werf. Indien mogelijk wordt er gebruik gemaakt van de oorspronkelijke Lediaanse kalksteen, die nog beperkt ontgonnen wordt rond het Oost-Vlaamse Balegem. De hoogte van deze Lediaan is beperkt tot ongeveer 14 cm, waardoor men voor de grotere formaten aangewezen is op een andere steensoort. Na lang wikken en wegen viel de keuze op Saint-Maximin, een witgele kalksteen die wordt ontgonnen ten noorden van Parijs. Als de verwerking enkel het uitzicht verstoort, blijft de natuursteen behouden en oordeelt het bouwteam of er al dan niet moet worden bijgewerkt met een reparatiemortel. Een

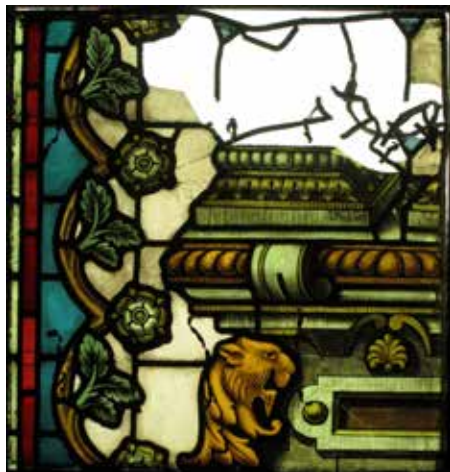
vlotte afvoer van regenwater vormt daarbij een belangrijk criterium. Speciale aandacht gaat naar de voluutvormige steunberen van het kerkschip. Waterinfiltratie, vorst en plantengroei maakten dat de parementen ervan bol kwamen te staan, zodat zeker de lage delen van de steunberen gedemonteerd en hermitseld moeten worden. Voorts wordt ook al het voegwerk grondig gecontroleerd en waar nodig vervangen met een gepaste kalkmortel.



Dit detail van een gerestaureerde vensteropening toont de combinatie van nieuwe natuursteen (witte tint) met behouden natuursteen, die met restauratiemortel werd bijgewerkt (grijze tint).

Het restauratiedossier voorziet in een eventuele afwerking van de gerestaureerde parementen met een kalkmelk om het contrast tussen bestaand en nieuw steenwerk te milderen. Op dit moment is er echter nog niet beslist of dat ook zal worden uitgevoerd.

De gereinigde lage zijgevels wachten ondertussen op verdere behandeling. Zij verkeren echter in een veel betere bouwphysische toestand, waardoor steenvervanging en -herstel zeer beperkt zullen blijven. Met de restauratie van het onderste gedeelte van de voorgevel -



*Detail van een gebrandschilderd glas-in-loodraam vóór (links) en na (rechts) restauratie.
© Verstraete-Vanhecke*

voorzien in 2017 - zal ten slotte de laatste fase van de buitenrestauratie van start gaan.

Herstel van het glas in lood

De restauratie van de glasramen is volop aan de gang. Door gebrek aan onderhoud en vandalisme verkeerde het glas in lood in een erbarmelijke toestand. De grote bouwhistorische waarde van de glasramen - laat 19de-eeuws gebrandschilderd glas in de zijbeuken en 18de-eeuws of zelfs 17de-eeuws glas in de lichtbeuk - maakte een bijzondere aanpak noodzakelijk. Momenteel zijn bijna alle ramen gedemonteerd en is de restauratie van de panelen in het atelier van de glazenier ver gevorderd.

Voor het gebrandschilderde glas bestond het herstel in hoofdzaak uit een voorzichtige reiniging, de plaatselijke fixatie van de brandschildering en de verlijming van gebroken glaskalibers. Gezien de goede toestand van het oorspronkelijke loodnet, bleef het herlodnet tot een minimum beperkt. De blanke glasramen van de lichtbeuk waren er veel slechter aan toe. Alle panelen

moesten volledig herlood worden en een duizendtal gebroken kalibers werd al verlijmd. Ongeveer 4000 glaskalibers moesten vervangen worden en 26 panelen werden zelfs volledig vernieuwd. Om ze te beschermen tegen weersinvloeden en vandalisme zullen de gerestaureerde glasramen iets dieper teruggeplaatst worden en aan de buitenzijde een transparante voorzetbeglazing krijgen.

Meer informatie over het verdere verloop van de restauratiewerken kan je terugvinden op:

<https://www.mechelen.be/begijnhofkerk-sint-alexius-en-sint-catharinakerk>

Tekst: Patrick De Greef, bouwhistoricus en Marc Debatty, dienst Monumentenzorg stad Mechelen

Redactie: Maarten Van den Mooter, dienst Monumentenzorg stad Mechelen

Bronnen: De Greef, Patrick, De geschiedenis van... 2015